

Monumentale orgels

EIGEN CONSERVERINGSPROBLEMATIEK
DOOR O. B. WIERSMA*)

gen voor de muziekuitvoering. (De vraag of deze wijzigingen altijd tot verbetering hebben geleid, wordt hier buiten beschouwing gelaten). Genoemde veranderingen aan gebouwen en die aan orgels verschillen dus principieel van elkaar en daarmee de afweging of deze veranderingen gehandhaafd kunnen blijven.

EINDE ONTWIKKELING

In de eerste helft van deze eeuw heeft men

Nederland heeft ongeveer 700 orgels met monumentwaarde. Niet alleen het aantal, maar ook de veelsoortigheid maakt deze orgels tot een bijzonder cultuurbezit dat zich in een wereldwijde belangstelling mag verheugen. Die veelsoortigheid betreft in de eerste plaats de bouwtijd. Het oudste beschermde orgel is het laat-gotische koororgel van de St. Laurenskerk te Alkmaar, terwijl het jongste gemaakt werd in 1896 voor de O.L.Vr. kerk in Zwolle.

Vervolgens zijn er grote verschillen tussen de regionale orgelfacturen (factuur is in dit verband makelij). De Hollandse orgels verschillen veel van de Groningse of Friese instrumenten, met name die van rond 1700 die onder invloed staan van het Noord-Duitse type. De orgels in Brabant en Limburg van bij voorbeeld het Vlaamse of Luikse type hebben op hun beurt een klankkleur die wezenlijk afwijkt van die van de Hollandse.

Bij het conserveren van een nationaal orgelpalet met zoveel klankkleuren van uiteenlopende ouderdom ontstaan problemen die niet alleen aan de orgels zelf te wijten zijn. Ook de gebouwen waarin ze staan en de mensen die bij hun restauratie betrokken zijn, vormen een onderdeel van de problematiek die hieronder – globaal – geschetst wordt.

AANGEPAST

De meeste orgels werden in de loop der jaren aangepast aan een veranderde muziekpraktijk of door uitbreiding concurrerend gemaakt met een naburig instrument.

Het orgel van de Hervormde Kerk in Hich-tum (bij Bolsward), dat een orgel heeft dat de orgelmaker Van Gruizen in 1795 bouwde, vormt daarop een uitzondering. Sinds zijn bouw is nagenoeg niets aan het orgel veranderd. De pijpen hebben nog hun authentieke klank en kunnen nog steeds door voetbediening van de blaasbalgen tot spreken gebracht worden. Een elektrische ventilator voor de orgelwind werd pas in 1977 aangeschaft. Zelfs voor orgelliefhebbers zonder nostalgische gevoelens is het bespelen en beluisteren van dit instrument een bijzondere belevenis. Zoals gezegd, de meeste orgels hebben in de loop der tijd veranderingen ondergaan en evenals bij monumentale gebouwen moet men zich bij orgelrestauraties afvragen in hoeverre latere ingrepen ongedaan gemaakt mogen worden en hoever een eigentijdse inbreng mag gaan.

Op het eerste gezicht lijkt dit probleem bij gebouwen en orgels op analoge wijze opgelost te kunnen worden. Dit is echter maar ten dele het geval. Monumentale gebouwen kunnen veranderingen ondergaan die voorname-

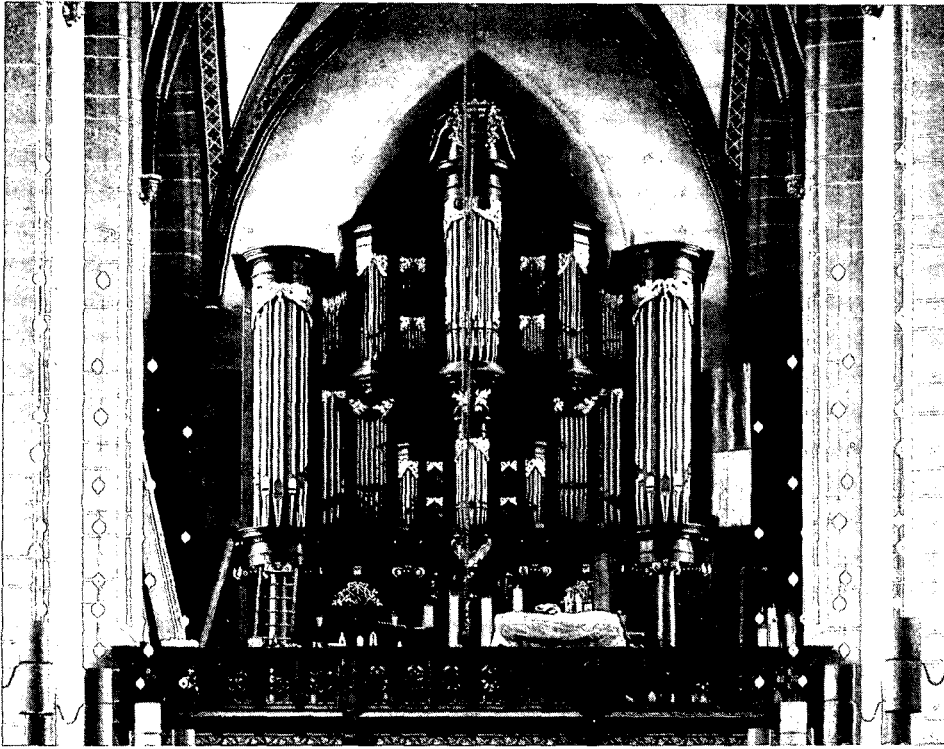


Koororgel van de Grote Kerk te Alkmaar. Het (oudste beschermde) orgel is geplaatst als een z.g. zwaluwnest. De torentjes op de orgelkas herinneren aan de laat-gotische torenspitsen van o.m. de St. Bavo en de Bakenesserkerk te Haarlem.

lijk architectonische en esthetische gevolgen hebben. Ik denk bij voorbeeld aan schilderwerk en vervangende constructies in een andere stijl dan de oorspronkelijke. Veranderingen aan orgels hebben daarentegen vrijwel altijd betrekking op het functioneren van het instrument. Verandering van het aantal toetsen, van het aantal geluiden en de toonhoogte, wijziging van de windvoorzieningen, al deze ingrepen hebben directe gevol-

gepoogd orgels langs industriële weg te produceren. In tegenstelling tot hun ambachtelijk gemaakte voorgangers worden steeds meer van deze 20ste-eeuwse instrumenten weer door nieuwe vervangen. Deze nieuwe orgels worden echter weer gemaakt volgens de ambachtelijke principes die vier eeuwen onveranderd gebleven zijn. Dit verschijnsel ondersteunt de stelling dat we het orgel moeten plaatsen in de categorie historische muziekinstrumenten waarvan de ontwikkeling in wezen aan een eind gekomen is. Waar bij orgels dus een reëel hedendaags alternatief

* De heer O. B. Wiersma is rijksadviseur voor orgels.



Het orgel van de O.L. Vrouwekerk te Zwolle, het jongste beschermde exemplaar in Nederland.

Alle foto's zijn van de R.D.M.Z. te Zeist

ontbreekt, is de ontwikkeling van de bouwkunst nog in volle gang. Misschien is dit één van de redenen waarom eigentijdse constructies en materialen bij de restauratie van gebouwen met een grotere vanzelfsprekendheid worden toegepast dan bij orgelrestauraties.

KLANKEENHEID

De diverse geluiden van een orgel noemen we registers. Een deel van de orgelregisters moet apart gebruikt kunnen worden, maar ook goed combineerbaar zijn met andere registers. Hiervoor is een zekere klankeenheid nodig. De orgelmakers hebben tot ca. 1850 de noodzaak van die klankeenheid ingezien. Om die reden heeft Heinemann in het orgel van de St. Jan te 's Hertogenbosch in 1787 eigen registers geplaatst die zich goed verdragen met het aanwezige oudere pijpwerk. Na 1850 kwam het romantische orgel tot ontwikkeling. De klank van deze orgels laat zich veel moeizamer combineren met klanken uit eerdere perioden.

Om tot een verantwoorde beslissing te komen welke toestand het uitgangspunt van een orgelrestauratie dient te zijn, moet het pijpwerk nauwkeurig worden geïnventariseerd. Bestudering van de inscripties, de factuur (makelij) en de maatvoering van de pijpen geeft namelijk uitsluitsel omtrent de bouwtijd, de maker en de vraag of pijpen eventueel tot een ander register hebben behoord.

BLAASINSTRUMENT

Orgels zijn blaasinstrumenten. De pijpen krijgen lucht door de blaasbalgen. Grote orgels verbruiken veel lucht en hebben dus veel blaasbalgen nodig. In de St. Jan in Gouda vinden we een balgenzolder met 8 grote spaanbalgen die nog met de voeten getreden kunnen worden. Dergelijke windvoorzieningen nemen veel ruimte in beslag. Dit brengt

ons op de problemen rond kerkgebouwen waarin de orgels staan.

Veel orgels staan tegen de westwand van een kerk opgesteld. Hun windvoorziening is meestal in de torenruimte geplaatst. In de restauratiepraktijk kwam het wel voor dat de architectonische werking van de torenruimte prevaleerde boven het belang van een goede windvoorziening. De balgen werden in die gevallen verplaatst of vervangen door een kleiner systeem van moderne constructie dat de klankwaliteit van een oud orgel grotendeels tenietdoet. Gelukkig komen dergelijke ingrepen thans niet meer voor.

Zo heeft goed overleg bij de kerk- en orgelrestauratie in de St. Jan te Den Bosch ertoe geleid, dat een nieuwe windvoorziening naar klassiek model in de torenruimte geplaatst kon worden.

De kerkverwarming vormt een potentiële bedreiging voor de orgels. Niet alleen ontstemmen ze sneller, bij onmatige verwarming kunnen zelfs pas gerestaureerde bestanddelen binnen enkele etmalen weer kapot gestookt worden. De sterk gestegen stookkosten werken in het voordeel van orgelbehoud. Bij kerken die een buitenkerkelijke bestemming krijgen, is het de vraag of een orgel in de nieuwe opzet nog kan functioneren. Het orgel van de Broederkerk te Zutphen moest enige jaren geleden worden afgebroken en is aangekocht door de Hervormde Gemeente Heusden. Plannen om het orgel in de Aa-kerk te Groningen aan het oog en oor te onttrekken door in de kerk een museum te bouwen, zijn gelukkig van de baan. Er zijn ook kerken met een brede maatschappelijke functie waar het orgel een rol van betekenis speelt. Acoustische voorzieningen

of vaste vloerbedekking in deze kerken kunnen de orgelklank echter nadelig beïnvloeden.

Bij een orgelrestauratie zijn de eigenaar, de organist, de orgeladviseur en Monumentenzorg het niet altijd met elkaar eens. Zo kan een restauratievoorstel van de adviseur in historisch opzicht verantwoord maar financieel niet haalbaar zijn. Een organist wil zijn orgel laten uitbreiden. Dat blijkt echter alleen maar te kunnen ten koste van historische onderdelen. Of Monumentenzorg verlangt een restauratiemethode waarop de orgelmaker om orgeltechnische redenen geen garantie wil geven. Zulke kwesties kunnen meestal wel in goed overleg tussen alle betrokkenen worden opgelost.

Wat is een mooi orgel? Vraag het aan tien orgelliefhebbers en u krijgt van ieder een ander antwoord. Hoe de meningen hierover ook verschillen, de klank van een orgel moet de organist tot muzikaal spel inspireren en de luisteraars boeien. Orgelkenner Jan van Heurn schreef hierover in 1778 het volgende:

'Dewijl de musiccq iets verrukkelijks heeft, moeten ook de instrumenten, waarop dezelve uitgevoerd wordt, geschikt zijn om te kunnen verrukken; dus is hier geen middelmaat te dulden. Een musicqinstrument moet uitnemend goed of uitnemend slegt zijn. Het eerste diend om in de toehoorderen verwondering te wekken, het laatste om hen weg te jaagen; doch het middelmaatige doet noch het een noch het ander, maar laat den toehoorder zoals hij is, en verwekt in hem geene nieuwe begeerte om weder te komen luisteren'.

Vroeger werd een orgel dat in plaats van verwondering blijvende ergernis opwekte, van de hand gedaan. Laat dit een waarschuwing zijn om onze monumentale orgels in 'uitnemend goede' staat te houden.

Het orgel van de N.H. Kerk te Hichtum (bij Bolsward), waaraan nagenoeg sinds de bouw niets is veranderd; de pijpen kunnen nog steeds door voetbediening van de blaasbalgen tot spreken worden gebracht; een elektrische ventilator voor de orgelwind werd pas in 1977 aangeschaft.

